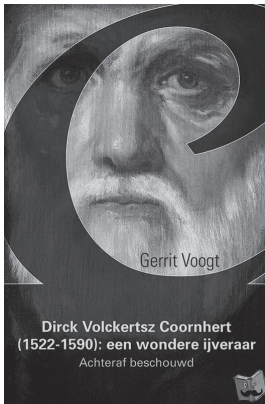

BOEKBEOORDELINGEN

Een wonderse ijveraar

Gerrit Voogt, *Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590): een wonderse ijveraar. Achteraf beschouwd*. Hilversum: Verloren, 2020. 120 p. ISBN 9789087048082. Prijs: € 15

Dissenters zijn in de (kerk)geschiedenis slecht bedeed. Het gedachtegoed van religieuze leidsmannen is vaak bewaard gebleven dankzij hun volgelingen en de gemeenschappen waarin hun gedachtegoed voortleefde waren vaak verantwoordelijk voor de vastlegging van hun geschiedenis. Door dit patroon is aan de mensen die zich van kerkelijke instituten enigszins afzijdig hielden, vaak relatief weinig aandacht besteed en is bovendien vaak lastig na te gaan welke sporen zij in de geschiedenis hebben nagelaten. De bijdrage van mensen als Johannes Lindeboom en Leszek Kolakowski is groot en fundamenteel: zij vestigden de aandacht op een groep gelovigen die tot dat moment in de schaduw van de geschiedenis had gebivakkeerd en veranderden de blikrichting van historici. Auteurs die de religieuze geschiedenis van Europa beschreven,

zouden voortaan ook aandacht besteden aan de 'stiefkinderen van het christendom', de gelovigen buiten de gevestigde kerken.

Ondanks deze grote verdienste, leed het onderzoek naar deze dissenters vaak onder een zwakte. Auteurs van werken over dissenters mochten dan de confessionele geschiedschrijving vaarwel hebben gezegd, vaak wisselden zij een confessioneel vooroordeel in voor een onverholen sympathie voor dissenters die in vroeger tijden strenden tegen de te grote macht van het kerkelijk instituut. Marianne Roobol had niet helemaal ongelijk toen zij over de bestudering van de dissenter Dirck Volckertsz Coornhert schreef als een 'Coornhert-cultus'. Coornhert werd een van de helden van het niet-confessionele geloof die op heldhaftige wijze de onverdraagzaamheid van de calvinisten had weerstaan.

Gerrit Voogt, bekend van eerdere studies over Coornhert, levert in zijn nieuwste boek over Coornhert andermaal een bijdrage aan onze kennis van religieuze dissenters. Daarnaast laat hij in zijn boek zien hoe Coornhert in delen van de geschiedenis is gerecipieerd. Coornhert, die behoorde tot de stedelijke elite van de stad, was een literaire alleskunner die zich met zijn dialogen, toneelstukken, liederen, geschriften en brieven mengde in de belangrijke debatten van zijn tijd. Naast een indrukwekkend corpus geschreven teksten liet Coornhert een groot aantal gravures na. Zijn positie in het religieuze en politieke landschap van zijn tijd is lastig te omschrijven, daar hij zich aan geen van alle groepen blijvend verbond. Hoewel hij alle kerkelijke groeperingen bekritiseerde, trok zijn polemieken tegen de publieke kerk de meeste aandacht.

Voogt richt in zijn boek dan ook vooral de aandacht op Coornherts polemieken met de publieke kerk over de vervolging van ketters en over de predestinatieleer. Hij beschrijft Coornherts standpunt en gaat na hoe dat standpunt in de werken van historici is weergegeven. Voogt gaat na hoe Coornhert wordt beschreven bij fameuze schrijvers als Pierre Bayle en Wilhelm Dilthey, bij hoeders van de gereformeerde orthodoxie als Johannes Hoornbeeck en Jacobus Trigland en bij doperse schrijvers als Jeronimo de Vries en Matthijs Siegenbeek. Voogt levert hiermee niet alleen een bijdrage aan onze kennis over de receptie van Coornhert maar ook aan onze kennis over de wijze waarop schrijvers door de eeuwen heen het debat over religieuze tolerantie en over de predestinatieleer hebben gereciperd.

Voogt had een scherpere analyse kunnen leveren door meer aandacht te besteden aan de achtergrond van de verschillende auteurs die hij bespreekt en aan de verschuivingen in de waardering voor Coornhert. Hij doet dat niet en staat amper stil bij de verschillende receptiegeschiedenis van bijvoorbeeld doperse en gereformeerde auteurs. Daardoor is de analyse van Voogt minder scherp dan zou kunnen. Ik ben er bovendien niet helemaal van overtuigd dat Voogt aan de 'Coornhert-cultus' is ontsnapt. De nadruk van zowel Coornhert als van remonstrantse predikanten op hun eigen zoektocht naar vrede en eendracht versus het gereformeerde fanatisme, past ook in een retorische strategie. Remonstrantse predikanten werden bovendien eerst voorstanders van religieuze tolerantie toen duidelijk werd dat ze een minderheidspositie innamen. Aan deze elementen besteedt Voogt echter geen aandacht.

Dat neemt niet weg dat Gerrit Voogt een mooi en belangwekkend boek heeft geschreven. Zijn boek getuigt van een bewonderenswaardige kennis van de historische bronnen en werpt nieuw licht op de receptie van het dissenters gedachtegoed van Coornhert.

MIRJAM VAN VEEN
Vrije Universiteit Amsterdam

Boekgeschiedenis van Nederlands-Indië

Lisa Kuitert, *Met een drukpers de oceaan over. Koloniale boekcultuur in Nederlands-Indië, 1816-1920*. Amsterdam: Prometheus, 2020. 368 p. ISBN 9789044645101. Prijs: € 29,99

In *Met een drukpers de oceaan over* geeft Lisa Kuitert, hoogleraar boekwetenschap aan de UvA, een beeld van ruim een eeuw boekgeschiedenis in Nederlands-Indië. Het onderzoek naar dit nauwelijks verkende terrein, begonnen 'uit pure nieuwsgierigheid', heeft haar tien jaar gekost, en het resultaat is ernaar: dankzij haar speurwerk is er inzicht verkregen in de geschiedenis van de koloniale boekcultuur, en wel in zeer ruime zin: ook de Indische pers, drukkerijen en uitgeverijen, censuur en concurrentie, druktechnieken, bibliotheken en leesgezelschappen komen aan de orde. Zij besluit haar boek met nuttige bijlagen, waaronder uitgebreide lijsten van kranten in lokale talen in de onderhavige periode (52 in getal), leesgezelschappen (267) en boekhandelaren c.q. uitgevers, drukkers, leesbibliotheekhouders en boekbinders, uitgesplitst naar woonplaats (338). Naar zij zelf aangeeft, is de rode draad in haar onderzoek de langzame overgang van Nederlands naar Indonesisch drukwerk.

De eerste impuls voor een Indische boekcultuur kwam van zendelingen en missionarissen: 'de grote motor achter de eerste drukwerken in de kolonie in de negentiende eeuw'. Echter, het koloniale bestuur was officieel gekant tegen bekeringsactiviteiten; een interessant gegeven in Kuiterts studie is dat er na 1849 geen godsdienst meer mocht voorkomen in schoolboeken en dat de Bijbel als leesstof op school taboe was. Ook de koloniale samenleving op zich had een minder christelijke inslag dan die in het vaderland: men had over het algemeen geen belangstelling voor preken en andere stichtelijke werken. Sowieso hield het koloniale gouvernement de teugels strak: in 1856 werd er een drukpersreglement uitgevaardigd, met controle vooraf en eventuele vervolging achteraf. Drukkers die naar de mening van de overheid al te liberaal waren moesten een exorbitante

borg betalen voor het verkrijgen van een vergunning. Door de invoering van het drukpersreglement *steeg* dan ook het aantal persdelicten. In 1906 werd het drukpersreglement vervangen door bepalingen in het nieuwe Wetboek van Strafrecht. De preventieve censuur werd geschrapt, maar de repressieve censuur niet. De zogenaamde haatzaai-artikelen hebben geleid tot menig proces en tot 'breideling', al dan niet definitief, van kranten en weekbladen, een praktijk die ook in de nadagen van Suharto's Nieuwe Orde veelvuldig voorkwam, met een beroep op dat van Nederland geërfde wetboek.

De repressie ten spijt, nam het aantal drukkers, uitgevers en boekwinkels in de kolonie toe, en in toenemende mate werd er ook gedrukt in de lokale talen, ook in andere schriften, zoals Arabisch en Javaans. Kuitert geeft in hoofdstuk 5 een heldere uitleg van de druktechnieken, zoals de autografische lithografie, waarbij met speciale autografische inkt werd geschreven op gegomd papier, waarna het schrift op de steen kon worden overgebracht en afgedrukt. Dit vergemakkelijkte het drukken van bijzondere schriften – zelfs Chinese karakters, die voorheen in hout werden uitgesneden. Een ander voordeel van deze techniek was dat er geen letters in lood of hout hoefden te worden opgeslagen. Kuitert geeft aan dat de overheid wel wantrouwig stond tegenover de lithografie, waar zij minder toezicht op kon uitoefenen. De vooruitgang – en daarmee de mogelijkheid van het volk om zijn stem te laten horen – was echter niet te stoppen; aan het einde van de negentiende eeuw kwamen er zelfs kistjes op de markt met het nodige materiaal voor een zogenaamde 'zelfdrukkerij'.

Door de technische ontwikkeling verloor de in 1809 uit een fusie ontstane Landsdrukkerij in de loop van de negentiende eeuw haar monopolie. Een van de vooruitstrevende uitgevers was Alex Regensburg, die het in 1890 opgerichte bedrijf Regina Orientis leidde, dat zich specialiseerde in 'Oostersche Literatuur'. Het was hier dat Tirta Adhi Soerjo (1880-1918), de vader van de Indonesische pers, zijn opleiding kreeg. Ook de tolk-vertaler en latere journalist Abdoel Rivai (1871-1937) werkte voor Regensburg. Deze laatste was actief in de Indische Bond die opkwam voor de rechten van Indo-Europeanen. Zijn pupillen zouden na 1900 opkomen voor de rechten van Indonesiërs. A.W.F. Idenburg, gouverneur-generaal van 1909 tot 1916, uitte zijn zorgen over de pers in oosterse talen, die hij 'opruïend' vond en tendentius.

Lisa Kuitert behandelt met verve de emancipatie van Chinezen en Indonesiërs, die mede dankzij de drukpers gestalte kreeg. De zending speelde een zekere rol in de

emancipatie van de Chinese bevolkingsgroep. Chinezen waren al vroeg actief in drukkerijen en na 1900 groeide het aantal uitgevers en drukkers van Chinese afkomst zo sterk, dat er in 1916 een Federatie van Drukkerspatroons werd opgericht om Chinezen af te houden van het drukken van Europese opdrachten. De overheid had angst voor 'pan-Chinese sentimenten', zoals zij ook bang was voor 'panislamitische' tendensen. Het was dus zaak om de verspreiding van boeken zelf zoveel mogelijk in handen te houden. In 1908 richtte de overheid de Commissie voor de Inlandsche School- en Volkslectuur op, die bekend werd onder de naam Kantoor voor Volkslectuur. In 1917 werd dit kantoor verrijkt met een eigen uitgeverij, de Balai Poestaka, die in grote oplagen boeken zou produceren die het volk moesten verheffen. Kuitert stelt de retorische vraag: 'Zou dit de uitgeverij worden die de Indonesische boekcultuur kon helpen opbouwen? Was dit wat Noto Soeroto, Abdoel Rivai en Tirto Adhi Soerjo voor ogen stond?'

De ontwikkeling van een eigen Indonesische boekcultuur was evenwel niet te stoppen. De overheid en de Balai Poestaka hebben door hun beleid om de kennis van het Nederlands beperkt te houden tot een inheemse elite meegewerkt aan de ontwikkeling van een standaardtaal op basis van het Maleis, waardoor ook het Indonesische nationalisme een sterke impuls kreeg. In 1917 werd D.A. Rinkes, adviseur voor Inlandsche zaken, hoofd van de Balai Poestaka. Kuitert noemt Rinkes 'een verlichte geest', die diverse oosterse talen kende. Maar juist oriëntalisten zoals hij hebben een grote rol gespeeld in het onderdrukken van antikoloniale journalisten en uitgevers die weigerden deel te nemen aan het ethische beleid dat streefde naar associatie met de inheemse elite. Zo werd Tirto Adhi Soerjo, die al in 1903 als uitgever actief was, gedwarsboomd door het gouvernement en uiteindelijk in 1912 *kaltgestellt*, nadat hij zijn drukkerij Medan Prijaji (onder welke naam hij ook een dagblad publiceerde) had moeten sluiten. Kuitert schrijft dat Pramoedya Ananta Toer, auteur van een monografie over Tirto (*Sang Pemula*, vertaling: *De pionier*, 1988) in Rinkes 'de kwade genius' zag, 'die Tirto Adhi Soerjo dwarszat.' Zij wil dat relativiseren, maar de bewijzen die Pramoedya aandraagt voor de manipulaties van Rinkes zijn overweldigend. Een belangrijke bijdrage van Pramoedya's onderzoek is dat Tirto niet alleen beschouwd kan worden als de vader van de Indonesische pers, maar dat hij ook aan het begin staat van het Indonesische nationalisme toen hij in 1909 de Sarekat Dagang Islamijah oprichtte, waaruit in 1911 de Sarekat Islam voortkwam. Het uitgangspunt van deze organisatie was van meet af aan de 'kaum mardika' ('vrije burgers') bewust te maken.

Kuitert schrijft geen geschiedenis van Nederlands-Indië, maar van de Indische boekcultuur, waarvan zij een overtuigend en gedetailleerd beeld geeft. Zij heeft door haar speurwerk een vrijwel onbekend terrein in kaart gebracht en onze kennis van Nederlands-Indië verrijkt. Ook het beeldmateriaal maakt haar studie tot een aantrekkelijk boek. Prachtig is de foto op blz. 220 van een jonge Noto Soeroto en Soewardi Soerjaningrat, die samen een Javaanse dans uitvoeren. Enkele kanttekeningen tot slot: het is onjuist dat Multatuli zijn roman *Max Havelaar* heeft bedoeld als een aanklacht tegen misbruik van het Cultuurstelsel (dat trouwens in het district Lebak niet van kracht was). Hij klaagde het misbruik van de regent aan; in zijn brochures over vrije arbeid heeft hij juist het Cultuurstelsel, mits humaan gehanteerd, verdedigd. De plaatsnamen Padang (blz. 196) en Tianjur (blz. 210) dienen gespeld te worden als Padang en Tjiandjoer (of, in moderne Indonesische spelling, Cianjur).

KEES SNOEK

Université de Paris – Sorbonne (Paris IV)

De Nederlandse roman als internationale literatuur

Toos Streng, *De roman in de negentiende eeuw. Geschiedenis van een nieuwkomer*, met een woord vooraf van Joep Leerssen. Hilversum: Verloren, 2020. 536 pp. ISBN 9789087048426. Prijs: € 49,00

Met een groot aantal publicaties op het gebied van de negentiende-eeuwse literatuur en cultuur heeft Toos Streng haar sporen ruimschoots verdiend; de bibliografie in haar nieuwe boek vermeldt er al dertig. Een twintigtal daarvan, verschenen in de afgelopen vijftien jaar, heeft zij voor *De roman in de negentiende eeuw. Geschiedenis van een nieuwkomer* omgewerkt en aangevuld met enkele nieuwe studies. Dat heeft geresulteerd in zestien hoofdstukken, een lading die de titel van het boek niet helemaal dekt. Het gaat niet over het romangenre in het algemeen, maar zoals het zich in Nederland voordeed in boekvorm. De evenknie in Vlaanderen komt nauwelijks aan bod; afgezien van een enkele uitzondering blijven bijvoorbeeld Nele Bemongs publicaties over de historische roman in Bel-

gië ongebruikt. De ondertitel van Strengs boek gaat er bovendien aan voorbij dat het genre van de roman zich eeuwenlang ontwikkeld heeft en hoogstens een *herintreder* kan heten. Zelfs de directe voorgeschiedenis ervan in de achttiende eeuw laat zij vrijwel geheel onbesproken, al had ze hiervoor te rade kunnen gaan bij romanstudies als die van P.J. Buijnsters, Lia van Gemert, André Hanou en Peter Altena. Weinig trefzeker is de titel ook wat de tijdsaanduiding betreft.

In de inleiding blijkt dat Streng zich bezighoudt met de periode 1790-1899, overigens zonder dat duidelijk wordt waarom zij het laatste decennium van de achttiende eeuw wel meeneemt. Ze concentreert zich echter op de periode 1825-1875 en onderkent dat haar blikveld beperkt is: 'Vooral de laatste decennia van de negentiende eeuw komen er bekaaid af' (p. 22). Het maakt haar uitspraken over het eind van de eeuw helaas minder betrouwbaar. De onderbelichting daarvan wrekt zich bijvoorbeeld als ze het heeft over de term 'novelle'. Deze raakte ingeburgerd sinds 1839, stelt ze vast, niet alleen voor kortere verhalen, maar ook voor langere prozawerken zoals de roman. Onvermeld blijft dat voor deze laatste de aanduiding 'novelle' rond 1880 in onbruik was geraakt en dat de literatuurkritiek zo'n kortere prozatekst ook een lagere status toekende dan bijvoorbeeld de historische roman.

De roman in de negentiende eeuw gaat niet uit van een eenduidige en overkoepelende vraag- of probleemstelling; in plaats daarvan formuleert de inleiding derden onderzoeksvragen. Op basis hiervan en van een samenvattende paragraaf in de 'Slotbeschouwingen' wordt duidelijk dat het Streng vooral te doen is om 'de status en functie van de roman tussen 1800 en 1875'. De geschiedenis daarvan probeert zij te verklaren met culturele en sociaal-economische factoren, in het bijzonder de ontwikkeling van het boekenvak. Ze baseert zich daarvoor op een indrukwekkende hoeveelheid materiaal. *Pièce de résistance* hiervan is haar digitale database, waarvan ze niet alleen in de inleiding een beschrijving geeft, maar ook – en uitvoeriger – in een supplementair hoofdstuk. De kern van die database

wordt gevormd door gegevens over de roman die ze ontleende aan *Brinkman's titelcatalogi* en aanvulde met informatie uit diverse andere bronnen. Daarnaast gebruikte ze een forse hoeveelheid secundaire literatuur: haar bibliografie beslaat 38 bladzijden. Al dit materiaal over de roman, pragmatisch gedefinieerd als 'voor volwassenen geschreven, zelfstandig verschenen verhalend proza van tenminste honderd bladzijden' (p. 20), ging ze te lijf met een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve analyses.

Welk beeld van het romangenre rijst hieruit op? Om te beginnen blijkt de hoeveelheid in Nederland verschenen romans zich in de loop van de negentiende eeuw explosief ontwikkeld te hebben. Telde Streng er in het laatste decennium van de achttiende eeuw nog 164, een eeuw later waren dat er 2.103. In de gehele periode 1790-1899 verschenen in Nederland 8.104 romans in totaal. Slechts een minderheid van gemiddeld ongeveer 30 % van de 6.745 eerste drukken was oorspronkelijk geschreven in het Nederlands; de overige waren vertaald. Kende de roman in de jaren 1810-1840 nog een bescheiden presentie, hij kreeg vervolgens de wind in de zeilen dankzij een groot aantal vertalingen, om in de jaren vijftig weer in aantal af te nemen. Wel gingen na 1865 herdrukken een belangrijk deel uitmaken van het romaanbod.

De inhoudelijke evolutie van de roman zoals Streng die schetst is er een van toenemend realisme. Aanvankelijk ging het nog om duidelijk verzonnen en stereotype spook- en liefdesgeschiedenissen, reden waarom de expliciete genre aanduiding 'roman' lange tijd geen aanbeveling was en voor ondertitels vaak de voorkeur gegeven werd aan neutralere termen als 'verhaal' of 'tafereel'. Rond 1825 kwam echter de historische roman op. Dit subgenre, waarvan Streng zo'n 1.500 titels aantrof, was al meer geënt op de (historische) werkelijkheid en vanaf de jaren veertig werden romans ook gesitueerd in de eigentijdse realiteit. Beide romantypen bleken buitengewoon geschikt voor de verbeelding van een geïdealiseerde werkelijkheid, waarmee tevens kennis van de wereld en een burgerlijke moraal uitgedragen werden en zo het algemeen belang werd gediend. Pas tegen het eind van de eeuw raakte ook de idealistische roman uit de gratie.

Dat was al eerder het geval met veel oorspronkelijk Franstalige romans. Vooral na 1850, aldus Streng, 'werd de Franse roman bij de culturele elite zo streng veroordeeld dat uitgeverijen die hun goede naam niet wilden verliezen, niet of nauwelijks uit het Frans vertaalde romans op de markt brachten' (p. 90-91). Een groot bezwaar tegen zulke vertalingen was dat hun auteurs zich te veel zouden onthouden van morele oordelen, waardoor er een schadelijke invloed van uit zou gaan op argeleze lezers. Al vanaf het eind van de achttiende eeuw waren opinieleiders bezorgd over het effect van romans, vooral vertaalde, omdat ze behalve persoonlijke schade ook maatschappelijke onrust zouden kunnen veroorzaken. Tegelijkertijd ging men echter ook wel het voordeel inzien van dit soort diverterende boeken: het lezen ervan kon nuttig zijn, omdat het ledigheid verdreef. Die opvatting kwam de reputatie van het genre na 1840 ten goede, ondanks alle bedenkingen. Zij verbeterde volgens Streng ook doordat schrijfsters een steeds groter aandeel kregen in de romanproductie. Vrouwelijke auteurs lagen goed in de markt als minder zedenbedervend en aanstootgevend dan hun mannelijke collega's en vonden daardoor gemakkelijk uitgevers van naam en faam.

Een groot deel van het romaanbod – Streng schat een derde tot de helft – bereikte het publiek via leesgezelschappen. De jaren veertig gaven daarnaast een sterke toename te zien van het aantal boekhandels en commerciële bibliotheken. Pas na 1865

kregen de meeste particulieren de financiële ruimte om zelf romans aan te schaffen. Sinds de afschaffing van het dagbladzegel (de hoge belasting op dagbladen en advertenties) in 1869 konden uitgevers dat publiek ook beter rechtstreeks bereiken met annonces in de pers. De afzet van hun romans probeerden ze eveneens actief te beïnvloeden door daar recensie-exemplaren heen te sturen, die dan volgens goed gebruik altijd aangekondigd of beoordeeld dienden te worden, zij het niet per se positief.

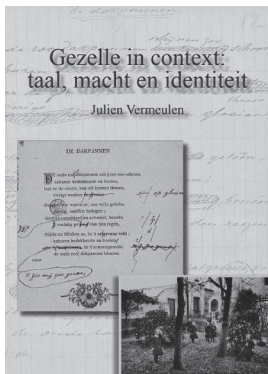
Streng heeft de neiging om vooral Nederlandse collega-onderzoekers nadrukkelijk de maat te nemen. Soms schiet zij hierin door, bijvoorbeeld als ze de observatie van Willem Frijhoff bestrijdt dat zich in de negentiende eeuw een 'herfransing van de elites' heeft voorgedaan: in de daarvoor benodigde taalvaardigheid in het Frans kon de in 1864 opgerichte HBS volgens haar nog te weinig voorzien. Ze laat dan echter buiten beschouwing dat ook in andere vormen van voortgezet onderwijs – de Franse school tot 1857, het MULO sindsdien, de MMS sinds 1867 – Frans onderwezen werd. Haar correctie van Frijhoff vindt ze 'van belang omdat de gangbare opvatting is dat in de negentiende eeuw in Nederland weinig romans uit het Frans werden vertaald omdat de Nederlanders deze romans in de oorspronkelijke taal lezen' (p. 93). Hiervoor verwijst ze naar twee artikelen, van Suzan van Dijk en van ondergetekende. Maar ervan afgezien dat dit wel erg weinig bronnen zijn om een 'gangbare opvatting' uit op te maken, komt die daar zo niet voor. In mijn artikel staat dat *negentiende-eeuwers* wel als reden voor het geringe aantal vertalingen uit het Frans aanvoerden dat vrij veel Nederlanders het Frans beheersten. En Van Dijk constateert en beargumenteert met de nodige nuances 'dat een groot deel van het Nederlandse publiek een redelijke vertrouwdheid had met de Franse taal, zodat ook hier [...] Franstalige versies werden aangeboden van [George] Sands werk'. Eerder in haar boek deelt Streng trouwens zelf al mee: '[Er] waren ook lezers die romans in de oorspronkelijke taal lezen en dus niet afhankelijk waren van wat er in vertaling werd aangeboden' (p. 41). Dat er weinig romans uit het Frans werden vertaald, zo houdt ze ruim vijftig pagina's later echter vol, kwam veeleer doordat Franse romans een slechte reputatie hadden. Zo ziet zij dus de aannemelijkere mogelijkheid over het hoofd van een combinatie van factoren: dat de kennis van het Frans relatief groot was in Nederland én dat Franse romans er in een kwade reuk stonden.

Zulke onvolkomenheden wegen echter niet op tegen de rijkdom aan informatie die Strengs veelomvattende onderzoek aan het licht heeft gebracht en die hierboven alleen in grote lijnen is samengevat. Vernieuwend is in het bijzonder de aandacht die zij besteedt aan vertalingen. Het is hierin dat de grootste verdienste van haar boek gelegen is. Onderzoekers als Luc Korpel, Cees Koster en Suger Leemuns hebben zich in het verleden al verdiept in het negentiende-eeuwse vertaalbedrijf in Nederland, maar Streng heeft nu duidelijker dan ooit zichtbaar gemaakt hoe de literatuur die hier destijds gelezen werd voor het overgrote deel van buitenlandse origine was. Haar boek spoort ertoe aan om naast de uitgevers nu ook de vertalers van romans intensiever te bestuderen en – nog belangrijker – om de Nederlandse literatuur niet meer uitsluitend te beschouwen als een nationale, maar eveneens als een internationale literatuur.

TON VAN KALMTHOUT
Huygens ING
Universiteit Leiden

Gezelle onhistorisch gelezen

Julien Vermeulen, *Gezelle in context: taal, macht en identiteit*. S.l.: Guido Gezellering, 2021. 413 p. ISBN 978-10-6281-046-8. Prijs: € 20,00.

In de laatste decennia is men tot het inzicht gekomen dat men het meest recht doet aan het werk van Gezelle door het historisch te lezen. Enkel op die manier kan men begrijpen dat Gezelle zowel conservatief als vooruitstrevend was. De priester stelt zijn koppige vrijheidsdrang tegenover de gehoorzaamheid aan zijn oversten. Hij leunt aan bij de literaire traditie, maar vernieuwt die ook, als een 'revolutionaire van de ergste soort', zoals de criticus Heremans hem in 1862 kapittelde. De dichter verkiest een romantische boven een classicistische poëtica, al schrijft hij ook honderden traditionele gelegenheidsgedichten. Als taalgeleerde én dichter opteert hij voor de 'levende' Vlaamse volkstaal, tegen het 'dode' Frans en de op Hollandse leest geschoede boekentaal. De gelovige evolueert naar een bijna pan-

theïstische Godsopvatting. Er zijn 'twee Gezelles', zoals Paul Claes het pregnant samenvatte, en die dubbelzinnigheid kan alleen maar begrepen worden vanuit het spanningsveld van ideologische conflicten in zijn tijd. Dat inzicht vormt meteen een studieprogramma. Niet alles is al in kaart gebracht. Het is zoeken naar de juiste balans.

Julien Vermeulen, die we kennen van enkele studies over Gezelles Kortrijkse gelegenheidspoëzie (uit 1999 en 2014), is in zijn nieuwe boek, *Gezelle in context*, blind voor die dubbelzinnigheid. Hij ziet slechts één Gezelle. Op het eerste gezicht is het boek nochtans veelbelovend. Via acht kernbegrippen (mannenwereld, expansie, paternalisme, hiërarchie, oppositie, propaganda, moederarchetype en overgang) komt niet alleen de gelegenheidsdichter aan bod, maar ook de leraar, de journalist, de taalkundige, de publicist, de dichter, tot zelfs de organisator van processies en herdenkingen. Het boek is goed gedocumenteerd (al ontbreekt wel een bibliografie). Vermeulen ontpopt zich ook als een onvermoeibare Gezellestudax en -speurder. Het boek bevat ontzettend veel materiaal, zowel oud als nieuw. Als een ware detective heeft hij blijkbaar in de voorbije jaren intensief gezocht naar de historische en biografische achtergrond van de (vooral Kortrijkse) gelegenheidspoëzie van Gezelle. Ook over het reilen en zeilen van Gezelle in Roeselare en Brugge heeft de auteur veel materiaal verzameld. IJverig is hij wel, soms overijverig waar hij het corpus van Gezelles journalistiek werk of van zijn gelegenheidspoëzie met zijn vondsten tracht uit te breiden. De auteur schrijft vrij gemakkelijk niet-geautoriseerde teksten aan Gezelle toe, zowel gelegenheidsgedichten (bijvoorbeeld p. 317-322) als dagbladartikels uit de periode 1872-1899.

Vermeulen somt contextgegevens van Gezelles gedichten en proza op, maar hij gebruikt die niet om de historische context zorgvuldig en genuanceerd te reconstrueren, laat staan om de genoemde spanningsverhouding in Gezelles werk te begrijpen. Vermeulen brengt weinig of geen empathie op om zich in te leven in de toenmalige context en van Gezelles werk. Hij stelt zelfs dat die tijdsomstandigheden in de voorbije Gezellestudie herhaaldelijk onterecht zijn gebruikt om een en ander toe te dekken of goed te

praten, een werkwijze die volgens hem heeft bijgedragen tot de cultus van Gezelle als geniaal dichter en rolmodel. In feite treedt Vermeulen voortdurend *uit* die context van Gezelle om het standaardbeeld van Gezelle te ontmantelen en uiteindelijk over de hekel te halen. Dit doet hij heel bewust in de overtuiging dat we als lezers én onderzoekers van Gezelles werk in een ander tijdperk zijn ingetreden – Vermeulen schuwt de grote woorden niet – namelijk, een postmoderne en geseculariseerde denkwereld waarin de ideologie van Gezelle is voorbijgestreefd, gereduceerd tot een ‘relict’ van negentiende-eeuws groepsdenken dat haaks staat op het actuele waardenpluralisme en multicultureel relativisme (340, 370). In die nieuwe omgeving kan ook de lectuur van Gezelles poëzie bij ‘veel lezers’ voor psychologische onvrede zorgen, of zoals Vermeulen het op autoriteit van L. Festinger noemt, ‘een stevige (sic) vorm van cognitieve dissonantie’ (370). Op systematische manier leest en interpreteert hij daarom Gezelle vanuit een *huidig* referentiekader. Hij stelt dat Gezelle als rolmodel een sleutelpositie heeft bekleed in de constructie van de Vlaamse katholieke identiteit en bijgevolg een grote impact heeft gehad op de traditioneel-conservatieve mentaliteit in Vlaanderen. Vermeulen is niet mals voor Gezelle; zijn ‘identiteitsvormende attitudes’ en de postume beeldvorming reveleren dat ‘de dichter uiteindelijk aan de verkeerde kant van de geschiedenis bleek te staan’ (340), zo klinkt het in een van de forse uitspraken. Zijn oeuvre heeft een reactionaire en stabiliserende functie voor Vlaanderen gehad. Met zijn boek wil Vermeulen, vanuit een hedendaags denkkader, in Gezelles gedragingen en teksten uitgerekend de componenten van die katholieke culturele identiteit achterhalen en reconstrueren.

Voor het ontwerp van dit nieuwe ‘actuele begrippenkader’ (40) doet de auteur een beroep op recente theoretische modellen uit de sociologie, de historiografie, de psychologie, de antropologie en de toegepaste linguïstiek. Dat geeft zijn betoog een geleerde allure (namen als Deleuze en Foucault ontbreken niet), maar zorgt ook voor ballast. Het boek krioelt dan ook van de Engelse termen waarvan de meerwaarde niet meteen duidelijk is: ‘formats’, ‘reminders’, ‘gated community’ (voor een seminarie), ‘staged endorsement’ (voor de aanwezigheid van prelaten en hoogwaardigheidsbekleders bij een processie), ‘face-to-face contacten’ (voor de gesprekken tussen leraar en leerling), ‘wishful escapism naar multiculturele exotica’ (62) (voor Gezelles wens om missionaris te worden), ‘expats’ (waarmee de leden van de Engelse kolonie in Brugge worden aangeduid, wat overigens niet correct is), etc. Twee modellen scheppen de verwachting dat ze zouden kunnen bijdragen tot een beter begrip van Gezelles persoonlijkheid, loopbaan en werk: de hechtingstheorie (*Attachment Theory*) van Lee Kirkpatrick en een studie van R.J. Lifton over *Mind Control* en *Thought Reform* op basis van (acht) manipulatietechnieken (50, 56). Die modellen worden gebruikt om, zoals de auteur het zelf uitdrukt, ‘een waardeoordeel uit te spreken’ (15) over een aantal casussen. Zijn eindoordeel is, op enkele zeldzame uitzonderingen na, eenzijdig en zeer negatief. Enkele voorbeelden kunnen volstaan.

Van Gezelles priesteropleiding wordt niet alleen gezegd dat ze ‘ronduit wereldvreemd’ (5) was. Gezelle was ‘het product van een jarenlang, bewustzijnsvernauwend en indoctrinerend onderwijs’ (41) en ‘doordrongen van een geprononceerd elitebesef’ (16). Niet verwonderlijk dan dat hij zich in zijn verdere leven identificeert met het ‘machtsdiscours van de Kerk’ (43). Hij schreef vanuit de ‘zelfgenoegzame wereld van mannen en priesters’ (8). Zijn gedrag was ‘obsessief’ (41). Gezelles leraarschap – hij werkte vanuit een ‘totalitaire mindset’ (65) – en dan vooral zijn spirituele begeleiding komen hier in een bijzonder kwaad daglicht te staan. Vermeulen onderwerpt de overgeleverde egodocumenten (brieven vooral) en gedichten aan een streng

onderzoek van de erin aanwezige manipulatieve technieken en komt tot het besluit dat ze een 'sectair' en intimiderend karakter hebben, met sporen van 'rücksichtsloos machtsmisbruik'. Via manipulatieve en indoctrinerende stijltechnieken maakte Gezelle 'zich schuldig' (sic) aan een 'dominante vorm van machtsuitoefening, werving en mind control' (6). Dat zijn overheid niet tussenbeide kwam, noemt de auteur 'een casus van schuldig verzuim' (341). Bij zijn spirituele begeleiding 'bestookte' hij zijn favoriete leerlingen en de voorkeursbehandeling van leerlingen in een sfeer van 'verstikkende affectie' noemt Vermeulen zelfs onverantwoord en een 'laakbaar proces van toe-eigening' (52). Het 'toxisch klimaat' (341) stond volgens de auteur haaks op een 'gezond pedagogisch project' (341). De tutor Gezelle trachtte zijn protégés met alle middelen naar het priesterschap te leiden, ook al een vorm van 'manifeste en laakbare indoctrinatie'. In het geval van Eugene Van Oye gebeurde dit via 'intense homo-erotische affectie' (48). Vermeulen heeft overigens ook geen moeite om te stellen dat Gezelle in de gedichten uit de bundel *Gedichten, Gezangen en Gebeden* uit 1862 'zijn (ik onderstreep) homo-erotische gevoelens heel expliciet thematiseerde' (39). Met zijn actuele blik vergaloppeert de auteur zich herhaaldelijk door termen te gebruiken die in onze context een connotatie hebben die vloekt met de context waarin Gezelle leefde en werkte, bijvoorbeeld door Gezelles 'laakbare' leerlingenbegeleiding te benoemen met 'stalking' (52) of een casus van 'flagrant grensoverschrijdend gedrag' (52). Hiermee wordt Gezelle ook in moreel opzicht verdacht en zelfs op de beklagdenbank geplaatst. In de huidige context is *stalking* een juridisch strafbaar misdrijf, dat men toch niet zomaar naar de negentiende eeuw kan projecteren. Ook Gezelles geloofsovertuiging deelt in de klappen, en dat niet alleen door herhaaldelijk de term 'fundamentalistisch' te gebruiken, maar ook door te vermelden dat Gezelles 'tunnelvisie' een 'uitgesproken pathologisch accent' had: 'hij was fundamenteel geradicaliseerd' (41). Zijn sympathie voor en werving van kandidaten voor het pauselijke leger van zoeaven wordt eveneens met eigentijdse termen en met veel uitroptekens omschreven als manipulatie in een extremistische sfeer (66). Haast onvermijdelijk wordt deze actie ook vanuit een post-koloniaal perspectief gelinkt aan het Westerse en 'katholieke superioriteitsdenken' (70). De teruggekeerde zoeaven zijn zonder meer 'geradicaliseerde strijders voor Kerk en paus' (62). Dat mag voor sommige lezers wel kritisch en *woke* in de oren klinken, maar een dergelijke eigentijdse interpretatie zonder voldoende toetsing aan de oorspronkelijke context kan toch niet anders dan *Hineininterpretierung* worden genoemd.

Spijtig genoeg ontsnapt Gezelles poëzie ook niet aan deze beeldenstorm. Enkele voorbeelden. De bundel *Dichtoefeningen* bevat 'oeverloze en amechtige gedichten' (6) met een povere afzet: 'Boekhandels waren er amper, hooguit nam een zaakje in schapulieren en crucifxen een paar exemplaren in depot' (7). *Kerkhofblommen* is een 'cult-boekje' (7). Ook Gezelles gelegenheidspoëzie, nochtans een bevoorrecht onderzoeks-onderwerp van de auteur, plaatst hij in een negatief daglicht door het clichématige en abstracte ervan te beklemtonen. Denigrerend spreekt de auteur over betutteling. De gelegenheidsverzen consolideren ook een reactionaire maatschappij. De auteur gaat ervan uit dat Gezelle leefde in een statische, gedisciplineerde en hiërarchische maatschappij. Hij komt tot die conclusie door o.a. de vertaling van het klassensysteem zeer gedetailleerd na te gaan in de verschillende prijsklassen van de uitvaartdiensten. Gezelles funeraire poëzie bevestigt die sociale verschillen door de elite te loven en de kleine man en de vrouwen vooral op hun plichten te wijzen. De auteur vergeet wel dat die hiërarchie van de lofprijzing in funeraire poëzie aan retorische wetten gebonden is.

Gezelle gaat er in zijn overlijdensgedichten zelfs creatief mee om door de piramide om te keren en niet alleen hooggeplaatsten te loven, maar ook de kleine ‘brave’ lieden. De allerkleinsten worden om van hun onschuld zelfs de hemel in geprezen. Een lovend woord is in *Gezelle in context* nauwelijks te vinden. Alles wat Gezelle ondernomen heeft, lijkt eerder verdacht. Zo twijfelt de auteur bijvoorbeeld ook aan de ‘authenticiteit’ van Gezelle in zijn plannen om met zijn leerlingen een Vlaamse dichterschool uit te bouwen: hij had ‘weinig interesse’ voor wat zijn leerlingen voortbrachten en toonde een ‘uitgesproken scepsis over het literair talent van jonge dichters uit zijn omgeving’ en was daarom ook ‘weinig stimulerend voor de betrokkenen.’ Dat is flagrant onjuist als we bijvoorbeeld denken aan de manier Gezelle zijn leerling Karel de Gheldere in 1860 aanmoedigde om zijn debuutbundel *Jongelingsgedichten* (1861) te publiceren. Hij aanvaardde de opdracht en drong er bij zijn oversten op aan om de publicatie goed te keuren en erop in te schrijven.

Wat is het nut van dit rekwisitoor? En voor wie is dit oeverloos negativistisch betoog bedoeld? Hier en daar richt de auteur zijn pijlen op de vele ‘Gezellebewonderaars’ en ‘Gezelle-adepten’, maar de tijd van de Gezelle-idolatrie is toch al lang voorbij. Is dat niet tegen windmolens vechten? Het is ook moeilijk te begrijpen dat uitgerekend een genootschap voor ‘de liefhebbers van Gezelle’ (cf. website van de Guido Gezellekring) een boek publiceert dat voor die liefhebbers alleen maar onaangenaam kan zijn omdat het vanuit een zeer eenzijdige ideologie alleen de schaduwzijde van Gezelle belicht.

PIET COUTTENIER
Universiteit Antwerpen

De Nederlandse Nieuwe Zakelijkheid in dag- en weekblad

Janka Wagner, *„Sachlichkeit ist tödlich für das Wesen der Kunst“. Funktionen der Debatte um ‘Nieuwe Zakelijkheid’ im niederländischen Kunstfeld der Zwischenkriegszeit aus feldtheoretischer Perspektive*. Münster: WWU, 2020. (Schriften aus dem Haus der Niederlande, Bd. 7.) 291 p. ISBN 9783840510076. Prijs: € 25,90

Volkomen kosmopolitisch, volkomen internationaal: zo typeerde Hendrik Marsman in 1932 de Nieuwe Zakelijkheid in zijn befaamde *Forum*-opstel ‘De esthetiek der reporters’. De term *Neue Sachlichkeit*, aldus Marsman, ‘heeft in een weergaloos tempo de wereld veroverd, en is richtsnoer geworden op ieder gebied van de kunst: zij heerscht in de studio’s der jonge cineasten en modisten, onder reporters en dichters; zij werd het universele geloof van een jonge generatie van acteurs, romanschrijvers, musici, schilders en architecten: zij werd een leus voor de gansche moderne wereld’. In de hier te bespreken studie, waarop Janka Wagner in oktober 2019 aan de Carl von Ossietzky Universiteit Oldenburg promoveerde,

wordt die alomane aanwezigheid in Nederland van de uit de Duitse beeldende kunst ontstane beweging van de Nieuwe Zakelijkheid krachtig bevestigd. Niet alleen in de disciplines literatuur, beeldende kunst en architectuur, die aparte hoofdstukken krijgen, maar ook in de domeinen die in één hoofdstuk gezamenlijk worden belicht was het fenomeen Nieuwe Zakelijkheid eind jaren twintig begin jaren dertig kort een toonaangevende factor. In dat laatste hoofdstuk komen respectievelijk aan bod: de politiek, de pedagogiek, de mode, de muziek, het toneel, de film, het hoorspel en de fotografie. De zogenaamde Nieuwe Typografie had nog aan dit rijtje toegevoegd kunnen worden.

Met dit brede onderzoeksveld onderscheidt Wagners boek zich van de eerder verschenen academische monografieën over de Nederlandse Nieuwe Zakelijkheid, waarin de focus nagenoeg geheel op de literatuur is gericht: Anten, *Van realisme naar zakelijkheid* (1982), Goedegebuure, *Nieuwe Zakelijkheid* (1992) en Grüttemeier, *Hybride Welten* (1995). Overigens staat de literatuur ook bij Wagner centraal, en wel in het meest omvangrijke vierde hoofdstuk van ruim honderd bladzijden. Op nog twee punten markeert Wagners proefschrift een fundamenteel verschil met de genoemde studies. Dat onderscheid heeft betrekking op de methodologie waarmee het onderzoek is uitgevoerd en op het corpus teksten dat bestudeerd is. De keuze voor Pierre Bourdieus veldtheorie impliceert dat de kritische uitspraken over de Nieuwe Zakelijkheid nu nadrukkelijk in een institutioneel kader van positioneringsstrategieën worden geplaatst en niet alleen worden bestudeerd op poëticaal, of ruimer geformuleerd, inhoudelijk niveau. Met het accent op de strategische dimensies van literair-kritische uitspraken en de institutionele positionering van critici past Wagners studie in de onderzoekstraditie die voor de Nieuw zakelijkheid vooral gestalte kreeg in artikelen over Nederlandse literatuur in de bundel *Neue Sachlichkeit and Avant-Garde* (2013).

In de publicaties over de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur zijn het hoofdzakelijk tijdschriftbijdragen – kritieken en essays – die het tekstbestand vormen. Uitzonderingen op die selectie konden de dagbladrecensies van Menno ter Braak en Victor van Vriesland zijn omdat die later zijn opgenomen in boeken waaraan meestal gerefereerd werd: voor Ter Braak zijn *Verzameld Werk*, voor Van Vriesland zijn verzameld kritisch en essayistisch proza *Onderzoek en vertoog*. Wagner voegt nu aan het relatief beperkte corpus tijdschriftartikelen een indrukwekkende hoeveelheid teksten toe uit dag- en weekbladen. Dat zij anders dan haar voorgangers middels digitale databases als *Delpher* kon beschikken over miljoenen krantenpagina's moet een gunstige omstandigheid zijn geweest voor de totstandkoming van dit waardevolle complement.

Wagners proefschrift heeft drie inleidende hoofdstukken. In het eerste wordt onder meer het overwegend negatieve receptiebeeld van de Nieuwe Zakelijkheid geschetst zoals dat zowel in de contemporaine debatten als in de daarop gebaseerde literatuurwetenschappelijke receptie tot in de jaren negentig gestalte kreeg. Het vinden van verklaringen voor die negatieve ontvangst is de belangrijkste doelstelling. En daartoe wordt de institutionele ruimte van de uitspraken over de Nieuwe Zakelijkheid in landelijke dag- en weekbladen met behulp van Bourdieus veldtheorie geanalyseerd. Het tweede hoofdstuk geeft een helder overzicht van de bekende kernbegrippen van die theorie en neemt een voorschot op de strategie van positionering en orkestratie waarmee actoren in de culturele subvelden de Nieuwe Zakelijkheid aanwenden. Het vocabulaire van de veldtheorie in de vorige zin hanteert Wagner consequent in een stilistisch soepel betoog. In deze bespreking wordt waar nodig die

terminologie ook gebruikt. Het derde hoofdstuk heeft betrekking op het corpus kranten. De jaartallen 1925 en 1940 begrenzen dat in tijd. De motivatie overtuigt: in 1925 introduceert Gustav Hartlaub, directeur van de Städtische Kunsthalle Mannheim, de term 'Neue Sachlichkeit' in de tentoonstelling *Neue Sachlichkeit. Deutsche Malerei seit dem Expressionismus*, die een ijkpunt in de geschiedenis van het realisme in de schilderkunst zou worden. En in 1940 wordt Nederland door Duitsland bezet, waardoor de institutionele constellatie van het kunstveld drastisch verandert. Voor de kwantitatieve begrenzing werden met combinaties van verschillende zoektermen alle landelijke kranten doorzocht die in digitale databanken zijn opgenomen. Dat resulteerde in 920 artikelen uit 18 voor de journalistieke discussie over de Nieuwe Zakelijkheid representatieve dag- en weekbladen, verspreid over de neutraal liberale, socialistische, katholieke en protestantse zuilen en enige nationalistisch georiënteerde bladen. Na deze inleidingen komen de vier hoofdstukken over achtereenvolgens de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur, in de beeldende kunst, in de architectuur en in andere domeinen, waarna nog een samenvattende conclusie en een bibliografie volgt. Voor deze bespreking concentreer ik me verder op het hoofdstuk over literatuur.

In dat overzichtelijk gestructureerde deel, met van getallen en titels voorziene paragrafen en subparagrafen, wordt het traject van de receptie van de Nieuwe Zakelijkheid tussen 1926 en 1940 in het literair-kritische circuit van ideologisch gedifferentieerde kranten minutieus geanalyseerd. Uitgangspunt is de negatieve beeldvorming in de academische literatuurbeschuwing die gebaseerd is op het normatieve poëtische standpunt dat Marsman formuleerde in 'De esthetiek der reporters' en Ter Braak vanaf begin 1934 in zijn literatuurrecensies voor het liberale dagblad *Het Vaderland*. Het proza van de Nieuwe Zakelijkheid valt voor Marsman buiten het domein van echte kunst omdat daarin verbeelding ontbreekt en voor Ter Braak omdat dat proza werk van de Russische schrijver Ilja Ehrenburg imiteert en dus niet origineel is. Wanneer vervolgens in een eerste verkenning deze beeldbepalende teksten in de context van de contemporaine kritiek worden geplaatst, blijkt dat alle actoren, ongeacht hun poëtische en ideologische principes, de normen van de idealistische esthetiek – verbeelding, originaliteit en eenheid – inzetten en het concept Nieuwe Zakelijkheid aanwenden om de grens tussen kunst en niet-kunst te markeren en de relatieve autonomie van het literaire veld te consolideren. De validiteit van deze constatering toont Wagner in het vervolg van haar studie met talloos veel voorbeelden overtuigend aan.

Aan de analyse van het corpus van 165 artikelen uit 13 kranten gaat een nuttig kwantitatief overzicht vooraf met grafieken en een tabel die visualiseren wanneer welke oordelen gegeven werden. Die zijn verdeeld in de categorieën positief, negatief en overige; de periode 1925-1940 is opgedeeld in een begin-, hoofd- en eindfase. Een van de conclusies uit dit overzicht is een correctie die het vermelden hier waard is: niet Constant van Wessem gebruikte in 1929 voor het eerst het begrip Nieuwe Zakelijkheid in relatie tot literatuur, zoals tot nu toe werd aangenomen op grond van tijdschriftonderzoek. In het neutraal liberale *Algemeen Handelsblad* gebeurde dat al in 1926 met de term *Neue Sachlichkeit* en een jaar later met de term Nieuwe Zakelijkheid.

Het parcours van de receptie verloopt volgens het veldtheoretische mechanisme van opkomst, intensivering en erosie. In de aanvangsfase (1926-1931) houden de negatieve en positieve oordelen in een beperkt aantal artikelen elkaar in evenwicht.

De hoofdfase (1932-1935) omvat veruit de meeste artikelen en in die periode krijgt de negatieve consensusvorming haar beslag. In de eindfase (1936-1940), met weinig artikelen, krijgt de Nieuwe Zakelijkheid een vaste negatieve connotatie. De marginalisering is dan een feit. Ik ga voorbij aan de nuancering en detaillering waarmee Wagner de uitspraken en het gedrag van de actoren heeft geanalyseerd als ik nog enkele opvallende aspecten belicht uit de hier gepresenteerde ontvangst van de literaire Nieuwe Zakelijkheid. Dat in die presentatie de uitspraken royaal geciteerd worden, in Duitse vertaling in de hoofdtekst met het Nederlandse origineel in voetnoten eronder, komt het begrip voor de kritische reflecties stellig ten goede.

Bij vergelijking van de negatieve oordelen over de hele periode wordt een repertoire zichtbaar van recurrente argumenten waarin de maatstaven van de idealistische poëtica doorslaggevend zijn. Formuleringen en signaalwoorden voor de afwijzing van de Nieuwe Zakelijkheid zijn telkens: afbeelding (in plaats van verbeelding), fragmentatie (in plaats van compositorische eenheid), journalistiek, reportage, procédé, sjabloon, epigonisme, commercie, mode, massakunst. Hoe krachtig het proces van orkestratie werkt, blijkt bijvoorbeeld als aanvankelijke instemming in de fase van consensusvorming verandert in afkeuring, zoals de talrijke bijdragen van criticus Christiaan de Graaff in het *Algemeen Handelsblad* aantonen. De eerder genoemde teksten van Marsman en Ter Braak voegen zich eveneens in dit stramien van consensus. Door de prominente rol van deze auteurs in de academische literatuurbeschouwing is de suggestie ontstaan dat zij de debatten over de Nieuwe Zakelijkheid hebben geïnitieerd. Ook hier kan Wagner een correctie aanbrengen: al eerder verschenen er artikelen met argumenten die Marsman en Ter Braak reproduceerden. En op hun beurt spelen zij als gereputeerde actoren met veel symbolisch kapitaal een cruciale rol in de orkestratie van de negatieve consensus. Hun positie in het literaire veld is immers sterk doordat ze in tal van opzichten actief zijn in de context van toonaangevende segmenten als het literaire tijdschrift *Forum* en het liberale dagblad *Het Vaderland*. Voor het orkestratieproces van standpunten telt daarentegen bijvoorbeeld Anton van Duinkerken, pleitbezorger van de Nieuwe Zakelijkheid in het katholieke dagblad *De Tijd*, niet of nauwelijks mee omdat zijn autoriteit en dus zijn symbolisch kapitaal minder is dan dat van de actoren in het dominante neutraal liberale circuit. Ten slotte maakt Wagner aannemelijk dat het debat over de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur *au fond* een kwestie van grensbewaking is. De toen recent verworven institutionele autonomie van het literaire veld diende verdedigd te worden tegen de invasie van reportage en journalistiek. En zo kon de Nieuwe Zakelijkheid functioneren als instrument om de grens tussen kunst en niet-kunst te bepalen. Voor het domein van de mode, om nog een curieus voorbeeld uit een andere discipline te geven, betekent die grenscontrole onder meer dat de traditionele knoop beschermd moest worden tegen de ritssluiting als symbool van een door snelheid en functionaliteit gedomineerde nieuwe levensstijl.

Mutatis mutandis zijn opzet, uitwerking en uitkomsten in de hoofdstukken over beeldende kunst en architectuur dezelfde als die van het literatuurhoofdstuk. De winst van de ruime contextualisering die de literatuur zo krijgt, is met een voorbeeld goed te illustreren. Wanneer Marsman in 1932 de Nieuwe Zakelijkheid de status van literatuur ontzegt, moeten de Nederlandse nieuw-zakelijke romans – van onder anderen M. Revis, Ben Stroman, W.A. Wagener en Jef Last – nog verschijnen. Een plausibele verklaring voor die snelle afwijzing is de impuls die uitging van debatten in de beeldende kunst, waar de vorming van negatieve consensus eerder begon.

De Nederlandse kunstwereld was in het interbellum nauw verweven in een netwerk van tijdschriften, redacties, galleries, kunstenaarsverenigingen en vriendenkringen, zodat men vlug op de hoogte kon zijn van ontwikkelingen in andere disciplines. Het valt wel op dat Wagner nogal zuinig is met het noemen van namen van kunstenaars die in de wereld van de schilderkunst, de film en de fotografie een vooraanstaande positie hadden. Zo is het vreemd een beschouwing over de Nieuwe Zakelijkheid en de fotografie te lezen waarin de namen van Paul Schuitema, Piet Zwart of Kees Strooband ontbreken. Hun foto's en fotomontages zijn immers iconen geworden van de Nieuwe Fotografie, die zich in het interbellum ontwikkelde tot een actief besproken autonome kunstvorm.

Die incidentele soberheid in de vermelding van namen doet niets af aan het feit dat Janka Wagner met haar dissertatie de studie van de Nederlandse Nieuwe Zakelijkheid substantieel heeft verrijkt. Het bestaande negatieve receptiebeeld werd weliswaar bevestigd; het citaat dat dient als titel voor haar boek laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Maar door de instrumentele inkadering van dat beeld met een schat aan niet eerder onderzocht materiaal kon het verhaal van de Nieuwe Zakelijkheid opnieuw verteld worden. De aanzienlijke uitbreiding, nuancering en verdieping van dat verhaal is tevens een treffende demonstratie van de groeiende professionalisering van de Nederlandse journalistieke literatuurkritiek in het interbellum.

HANS ANTEN
Universiteit Utrecht

Buitenbeentje in de Nederlandse letteren

Rudi Wester, *Bestaat er een raarder leven dan het mijne? Jef Last 1898-1972*. Amsterdam: Prometheus, 2021. 565 p. ISBN: 9789044629040. Prijs: € 39,99

De naam Jef Last ligt tegenwoordig zeker niet op ieders letterkundigen lippen en is in eerste instantie een begrip voor deskundigen met een specifieke belangstelling voor het interbellum. Hoewel Last inmiddels zijn intrede heeft gedaan in recente Nederlandse literatuurgeschiedenissen, wordt hij ook hier vaak enkel in verband met andere auteurs genoemd. In die zin deelt hij het lot met andere schrijvers die tot de Nieuwe Zakelijkheid worden gerekend. Maar in tegenstelling tot andere auteurs, zoals M. Revis of Ben Stroman, lijkt Jef Lasts schaarse bekendheid opmerkelijk, aangezien hij goed bevriend was met grote literaten van de twintigste eeuw, zoals onder andere André Gide en Bertolt Brecht. En niet alleen op literair gebied beschikte hij over een uitstekend netwerk, ook met andere figuren uit het openbare

leven, onder wie Willem Drees, Mohammad Hatta en Willy Brandt, onderhield Last goede contacten. Des te nodiger lijkt het dat het leven van deze veel facetten tonende schrijver nu eens in een uitgebreide biografie onder worden wordt gebracht.

In ruim 550 bladzijden schrijft Rudi Wester over het turbulente leven van Jef Last met als doel de ambivalentie en complexiteit van zijn persoonlijkheid te laten zien. Het beoogde doel lijkt zeker ambitieus, want Last was niet alleen schrijver, maar ook zeeman, journalist, schilder, filmexplicateur, docent, cultuurbemiddelaar, sino-loog, soldaat, wereldreiziger en vooral linkse activist. Een groot aantal verschillende rollen dus om in kaart te brengen.

Westers biografie bestaat uit drie chronologische delen. De structuur en titels leunen op de indeling die Jef Last zelf in zijn (ongepubliceerde) memoires had voorgesteld. Alle delen zijn onderverdeeld in thematische korte hoofdstukken, die telkens van precieze jaartalaanduidingen zijn voorzien. Deel I, *Tijd der Zekerheden (1898-1919)*, beschrijft Lasts deftige kindertijd in Den Haag en zijn eerste studiejaren in Leiden. Opgegroeid in een burgerlijke familie, kwam hij voor het eerst tijdens een vakantie in Engeland met de wantoestanden in het arbeidersmilieu in aanraking. Ook zijn eerste studiejaren in Leiden, waar hij begon Chinees te studeren, versterkten Lasts sympathieën voor het communisme. Deel I sluit af met de ontmoeting van zijn vrouw Ida, met wie Last drie dochters kreeg en die zijn linkse overtuigingen deelde. Ida bleef het hele leven aan Jefs zijde, ook al werd hun relatie vanwege Jefs genegenheid voor mannen en zijn globetrotter-gedrag steeds platonischer van aard.

Deel II, *Tijd der Illusies (1919-1938)*, geeft inzicht in het tegenstrijdige karakter van Jef Last als jonge volwassene: zijn uiteenlopende werktaken van bedrijfsleider in een textielfabriek tot zeeman, de beginnende twijfels aan de communistische ideologie en de eerste stappen in zijn schrijverscarrière. Volgens Rudi Wester berust Lasts schrijverschap namelijk vooral op toeval, omdat hij toen in Amsterdam als onderwijzer werd afgewezen en dus op een andere manier geld moest verdienen. In diezelfde tijd begon ook Lasts fase als wereldreiziger. Gedreven door nieuwsgierigheid en constant geldgebrek reisde hij meerdere keren naar de Sovjet-Unie, maar probeerde hij ook in de bakermat van het kapitalisme, Amerika, voet aan de grond te krijgen. Tijdens de Spaanse Burgeroorlog vocht hij tegen de fascistten en reisde voor propagandadoeleinden onder andere naar Scandinavië, waar de latere Bondskanselier Willy Brandt als zijn tolk Noors fungeerde. Ontgoocheld door de uitblijvende steun van de Sovjet-Unie voor de Spaanse communisten kreeg het communistische ideaal bij Last echter steeds meer scheuren.

Deel III, *De Tijd der Onzekerheden (1938-1972)*, begint dan ook met zijn uitreden uit de communistische partij. Dit had voor Jef Last het gevolg dat hij zich nadien nergens meer thuis kon voelen: de bourgeoisie beschouwde hem nog steeds als communist en de communisten als deserteur. Bovendien verloor Last door de krijgsdienst voor de Spaanse mogendheid zijn Nederlandse staatsburgerschap. Ondanks alle twijfels engageerde hij zich tijdens de Tweede Wereldoorlog met het linkse verzet en gaf hij het tijdschrift *De Vonk* uit, dat hij met de verkoop van zijn boeken financierde. Dat zijn romans, zoals *De Elfstedentocht* (1941), door de *Kulturkamer* werden goedgekeurd en Last tijdens de Duitse bezetting bij gelijkgeschakelde uitgevers bleef publiceren, geeft volgens Rudi Wester blijk van zijn ambivalente karakter.

De jaren na de Tweede Wereldoorlog waren voor de schrijver Jef Last wel de succesvolste jaren. Toch raakte hij zelf in een soort *writer's block*, omdat hij de voor hem urgente onderwerpen, zoals homoseksualiteit, niet open kon aanpakken. Geruchten over Lasts homoseksuele neigingen deden al langer de ronde. In 1950

werd een proces-verbaal tegen hem werd opgemaakt wegens 'ontuchtige handelingen'. Last heeft zich vervolgens ingezet voor de rechten van homoseksuelen en tevens voor de cultuurbemiddeling tussen Oost en West. In de jaren 50 verbleef hij een aantal jaren in Indonesië en werd hij door zijn goede vriend Mohammed Hatta ingeschakeld om voor buitenlandse kranten verslag te doen over de jonge Republiek Indonesië. Op bijna 60-jarige leeftijd promoveerde hij in Hamburg in de Chinese letteren.

Deze korte (en lang niet allesomvattende) samenvatting laat al blijken, waarom de biografie ruim 550 bladzijden in beslag neemt. Lasts levensverhaal wordt afgerond met een uitgebreide bibliografie van literaire publicaties, die in de categorieën (1) primair werk, (2) werk van Jef Last in vertaling en (3) vertalingen door Jef Last is verdeeld. Een overzicht van zijn krantenartikelen en essays is helaas niet opgenomen. Dit lijkt wel wenselijk, maar zou met het oog op de talrijke tijdschriften en kranten waarvoor hij schreef vermoedelijk nog eens zo veel tijd vergen als het schrijven van de biografie zelf.

Rudi Wester begon haar onderzoek naar Last al in de jaren 80. De biografie is dan ook gebaseerd op uitgebreid en gevarieerd materiaal, waaronder brieven, dagboeken en memoires, krantenartikelen en interviews met tijdgenoten, vrienden en zijn drie dochters. Daarbij bewaart Wester ook de nodige afstand tot haar bronnen, wanneer zij bijvoorbeeld Lasts memoires, die hij pas op hoge leeftijd en getekend door ziekte neerschreef, met gegevens in ander materiaal vergelijkt.

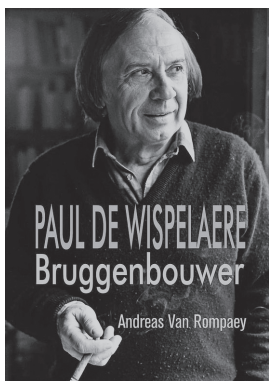
Uiteraard is een kritische omgang met bronnen voor wetenschappelijk onderzoek absoluut noodzakelijk, toch rijst de vraag of het kritische commentaar hierop in de hoofdstukken zelf op zijn plaats is. De metacommentaren doorbreken automatisch de biografische verhaallijn en de functie ervan is niet altijd even duidelijk, omdat het bijwijken enkel persoonlijke waardeoordelen van de auteur betreft. Zo karakteriseert Wester bijvoorbeeld in het hoofdstuk dat eigenlijk Lasts eerste bezoek aan Moskou tot onderwerp heeft de interviews met Lasts dochter Mieke als 'stroef', vergeleken met de gesprekken met haar twee zussen. Een vergelijkbare abrupte tijdsprong tekent zich af in het hoofdstuk over Lasts literaire doorbraak met de novellebundel *Marianne* (1930). Na het inzoomen op de contemporaine kritiek wordt opeens lovend naar Jacqueline Bels literatuurgeschiedenis *Bloed en Rozen* (2015) verwezen. Daarbij komt dat Wester *Bloed en Rozen* als 'nieuwe kijk' binnen de letterkunde presenteert, omdat Bel de literatuur binnen de grotere cultuurhistorische context plaatst. Deze vernieuwende aanpak zou echter wat gerelativeerd moeten worden. Uiteraard kan de waarde van Bels literatuurgeschiedenis niet hoog genoeg worden ingeschat; toch neemt dit niet weg dat ook al vóór *Bloed en rozen* pogingen werden gedaan om de literatuur van het interbellum in het groter kader van de maatschappelijke context te bekijken. Zoals bijvoorbeeld de publicaties *Kritiek in crisistijd* (2009) van Gillis Dorleijn et al. en *Literatuur en crisis* (2010) van Koen Rymenants et al. laten zien. Ook het geschetste beeld van de Nieuwe Zakelijkheid blijft in Westers biografie nogal vaag. De uitspraak, dat de nieuw-zakelijke auteurs vooral de Russische schrijver Ilja Ehrenburg tot voorbeeld namen laat helaas onderzoeksresultaten van recentere publicaties over de Nieuwe Zakelijkheid buiten beschouwing. Ook al is de Nieuwe Zakelijkheid slechts een van de vele bouwsteen in de biografie, de vrij algemene schets is toch wel verrassend, aangezien uit krantenartikelen van de jaren 30 blijkt dat Last zowel tegenover Ehrenburgs literatuur als ook tegenover het begrip Nieuwe Zakelijkheid een gedistantieerde positie innam.

Los van de genoemde kritiekpunten laat de biografie als geheel echter duidelijk blijken dat er een grote hoeveelheid materiaal op een genuanceerde manier bijeen is gebracht. De persoon Jef Last en zijn ambivalent karakter (van zijn vrienden werd hij ook wel 'Jef Lastig' genoemd) komen goed uit de verf en geven een geschakeerd beeld van de alleskunner. Het lezen van de biografie is daarbij niet alleen een aanrader voor letterkundigen, maar ook voor diegenen die geïnteresseerd zijn in de worstelingen van een linkse intellectueel met zijn eigen idealen en de maatschappelijke omstandigheden van de twintigste eeuw.

JANKA WAGNER
WWU Münster

Op weg naar nog meer bruggen

Andreas Van Rompaey, *Paul De Wispelaere. Bruggenbouwer*. Zorro-Fenix, 2020. 245 p. ISBN 978946168064. Prijs: € 20

In zijn invloedrijke studie *Le discours littéraire. Paratopie et scène d'énonciation* (2004) maakt de Franse taalkundige Dominique Maingueneau een belangwekkend verschil tussen drie dimensies van de auteur. Er is om te beginnen de persoon in zijn privé hoedanigheid. Verder is er de schrijver, dat wil zeggen de instantie die een singulier traject aflegt in het literaire veld. En ten slotte is er de 'inscripteur' waarmee, samenvattend, de auteursfiguur bedoeld wordt die gestalte krijgt door de subjectiviteit die de literaire tekst uitstraalt en daarmee ook garant staat voor het contract tussen tekst en lezer.

Andreas Van Rompaey's biografische studie *Paul de Wispelaere. Bruggenbouwer* verdiept zich vooral in die tweede instantie: Paul de Wispelaere als schrijver. Dat

heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat zijn onderzoek grotendeels berust op het persoonlijke archief van De Wispelaere dat in het Antwerpse Letterenhuis een onderkomen heeft gevonden. Aan de hand daarvan heeft hij een rijkelijk gevulde en grondige – maar daarvoor geen omslachtige – beschrijving opgesteld van De Wispelaeres institutionele parcours. Het geheel vertoont een klassiek chronologische structuur, onderverdeeld in drie grote momenten die elk een reeks thematische punten behandelen. Zo laat het eerste deel De Wispelaere als 'debutant' optreden, vanaf zijn jeugd in een zeer katholiek traditionalistische omgeving tot en met zijn eerste publicaties en het plagiaatschandaal rond het verschijnen van *Een eiland worden* (1963). In het tweede deel wordt De Wispelaere gepresenteerd als 'gevestigde waarde'. Dat zijn de jaren 1960 en 1970, waarin hij een beslissende rol speelde in het reilen en zeilen van tijdschriften als *Diagram* en het daaruit ontstane *Komma*, of nog de experimentele reeks Galge-boekjes. Ook is dat de periode van De Wispelaeres televisieoptredens en het verschijnen van romans als *Mijn levende schaduw* (1965) en *Paul-tegenpaul* (1970). Het laatste deel, waarin De Wispelaere optreedt

als 'autoriteit', beslaat de jaren 1973-2016. Hij start dan een academische carrière, zetelt in allerlei commissies, ontvangt de Prijs der Nederlandse Letteren en publiceert zijn dagboekachtige magnum opus *Het verkoolde alfabet* (1992).

Uit Van Rompaey's studie komt het postuur naar voren van een netwerker die zich vooral door gelijkgezinden liet omringen en daarbij niet wars van polemieken was. Tijdschriften dienden als resonantiekamer voor contradictoire gesprekken met actoren die er andere literatuuropvattingen op nahielden. Een vaak terugkerende naam is Julien Weverbergh, als collega-schrijver maar ook als uitgever. Bij de bevriende uitgevers moet ook Johan Sonnevile genoemd worden. Andere schrijvers die aan het naaste netwerk toegevoegd kunnen worden zijn Willy Roggeman, René Gysen, Sybren Polet, Herman de Coninck en Jef Geeraerts. Laatstgenoemde mocht zoals bekend tijdens een samen doorgebrachte Italiaanse vakantie op De Wispelaere's hulp rekenen om zijn notoire *Black venus* (1968) af te ronden.

Om het biografische project completer te maken, hadden er nog meer van die anekdotes mogen zijn. Door de grote aandacht voor de institutionele positionering van de schrijver belandt De Wispelaere als door emoties en gevoelens gedreven persoon, die dagdagelijkse handelingen uitvoert, in de schaduw. Voor een auteur die in zijn publicaties de verhouding tussen mens en werk zo stelselmatig op losse schroeven zet, had de vraag naar de relatie tussen leven en literatuur meer aandacht verdiend, was het maar aan de hand van enkele hypothesen. We kunnen ons daarbij afvragen tot op welke hoogte De Wispelaere's eigen liefdesrelaties als inspiratiebron dienden voor zijn schrijven. Of in hoeverre de melancholische, nostalgische verteller in de mens herkend kon worden. We kunnen verder denken aan zijn overvloedige gebruik van de dagboek- of de briefvorm, waarvan bekend is dat ze gedeeltelijk op authentiek materiaal berust. In dat verband verwijst Van Rompaey trouwens naar Ilse Logies ongenoegen nadat De Wispelaere zonder haar medeweten een van haar brieven had opgenomen in *Het verkoolde alfabet* (26-27). Het punt 'Liefdesrelaties' (24 e.v.) gaat daar wel kort op in, maar had veel uitgebreider mogen zijn.

Verder was het mogelijk geweest om de vraag naar de verhouding tussen leven en werk uit te vergroten naar het contrast tussen de persoon en de literaturopvattingen waarmee hij de literatuurgeschiedenis ingegaan is. Zo is het algemeen bekend dat De Wispelaere in Vlaanderen – en in mindere mate in Nederland – via zijn essays en recensies als spreekbuis optrad voor Franse structuralistische en existentialistische (literatuur)theoretici. Het zou interessant geweest zijn om iets uitvoeriger in te gaan op deze internationale rol en die te vergelijken met de andere Vlaamse en Nederlandse spelers van toen. Hoe groot was zijn rol in de professionalisering en de verwetenschappelijking van de literatuurkritiek in de jaren 1960 en 1970? Het antwoord op deze vragen had Van Rompaey kunnen contrasteren met de poëtica die De Wispelaere's eigen fictie uitstraalt – zoals onder meer bestudeerd door Bart Vervaeck (2003) – en verder nog kunnen vergelijken met de persoon zelf. In hoeverre beschouwde De Wispelaere zijn alledaagse leven als een workshop literatuur, zoals hij Gerda in een van zijn romans laat beweren? Liet de dagelijkse omgang iets zien van het existentialisme en structuralisme dat hij via zijn publicaties propageerde? Welke plaats moet toegekend worden aan de gevoelige, ietwat melancholische natuurliefhebber waarmee zijn vertellende alter ego zich zo gemakkelijk laat identificeren?

Het boek kan dan ook geen biografie genoemd worden. Met Philippe Lejeune in het achterhoofd, kan inderdaad niet beweerd worden dat we te maken hebben

met het relaas van een leven waarbij de nadruk ligt op het individu of de geschiedenis van zijn persoonlijkheid, zijn karakter. Dat heeft niet alleen te maken met de grote nadruk op het institutionele parcours van De Wispelaere, maar ook met de zeer descriptieve stijl die Van Rompaey hanteert. Om daar iets aan te doen had bijvoorbeeld voor een rode draad of een stelling gekozen kunnen worden, bijvoorbeeld De Wispelaeres functie als 'Bruggenbouwer' zoals dat door de ondertitel aangekondigd wordt. Of zijn relaas had kunnen voortborduren op een zekere intrige, zoals de verhouding tussen de veranderingen in het veld enerzijds en het traject van de lange carrière van De Wispelaere anderzijds. De consistentie van Van Rompaey's publicatie had ook baat kunnen hebben bij een kritische metareflectie over de gehanteerde onderzoeksmethode voor zijn biografisch project.

Dat het geheel voor verbetering vatbaar is doet niets af aan de waarde van de studie. Als handig te lezen weergave van wat het archief te bieden heeft, is het zeker de moeite waard. Verder laat het vooral zien dat we bij verre nog niet uitgeschreven zijn over De Wispelaere. Integendeel, het biografisch en institutioneel onderzoek over De Wispelaere en wat hij voor de letterkundige neerlandistiek betekent staat nog in zijn kinderschoenen. Laten we Van Rompaey's publicatie dan ook vooral zien als een aanmoediging om verder nog meer bruggen te bouwen.

MATTHIEU SERGIER

UCLouvain Saint-Louis – Bruxelles

Gewaagde geschriften

Karen Van Hove & Bart Vervaeck (red.), *Gewaagde geschriften. Interacties tussen pornografie en literatuur in Vlaanderen en Nederland*. Gent: Academia Press, 2019. 218 p. ISBN: 9789401459259. Prijs: € 26,70

In 2019 verscheen onder redactie van Karen Van Hove en Bart Vervaeck (beiden KU Leuven) het boek *Gewaagde geschriften. Interacties tussen pornografie en literatuur in Vlaanderen en Nederland*. Het boek vormt deel 12 van de SEL-Reeks van het Studiecentrum voor Experimentele Literatuur. Het SEL, zo vat te lezen op zijn website, is een onderzoekscentrum van de Universiteit Gent en de Vrije Universiteit Brussel 'dat zich bezighoudt met de experimentele traditie in de Nederlandse literatuur sinds het einde van de negentiende eeuw tot op vandaag. Het wil onderzoek stimuleren en verrichten naar literatuur die bewust afwijkt van de gangbare conventies en op zoek gaat naar formele vernieuwing.' In het onderzoek dat het wil stimuleren en verrichten, zo verklaart

de website voorts, komen '[z]owel de tekst en context van het experiment als de theoretische implicaties van het experiment [. . .] aan bod'. Na delen over prominente figuren uit de canon van de experimentele literatuur zoals Jan Walravens, Willem Brakman en Ivo Michiels, en meer thematische delen over onder meer

positioneringsstrategieën van schrijvers in de jaren 60 en experimentele schrijversdagboeken, staat in *Gewaagde geschriften* de relatie tussen pornografie en literatuur centraal.

Hoewel de ondertitel van het boek – *Interacties tussen pornografie en literatuur in Vlaanderen en Nederland* – anders suggereert, zien de makers van het boek de twee fenomenen niet als dingen die in twee afzonderlijke domeinen bestaan: in de inleiding tot het boek geven de redacteurs aan dat ‘de relatie tussen pornografie en literatuur in dit boek niet op[gevat wordt] als een tegenstelling maar als een continuüm *tussen* twee polen’ (5; cursivering in origineel). Iedere bijdrage in het boek, zo lichten de redacteurs verder toe, ‘laat een bepaald facet van een positie in dat continuüm zien’ (5). De focus ligt daarbij op de twintigste eeuw en vooral de jaren 60 en 70 krijgen veel aandacht. De bijdragen zijn geordend in clusters en de ordening van de stukken laat volgens de redacteurs ‘een evolutie [. . .] zien van de “lage”, pornografische pool naar de “hoge”, literaire pool’ (5). Het eerste cluster omvat een drietal bijdragen die elk een opmerkelijk naorlogs fenomeen belichten: Bert Sliggers beschrijft de internationale en nationale opkomst van de ‘nazipulp’, een pulpgenre waarvan de ingrediënten volgens de Vlaamse ‘sterauteur in het genre’ (24) Ludo van Eck bestonden uit ‘[e]n lepel seks met twee lepels concentratiekamp’ (24); Peter J. Muller gaat in op de relatie tussen het door hem tussen 1968 en 1974 uitgegeven ‘sexy kontakten-blad’ *Candy* en de literaire wereld (in Nederland); Gert Hekma behandelt vanuit een ‘moreel-juridisch en historisch perspectief’ (48) het fenomeen homopornografie in Nederland. Het tweede cluster draait geheel om het pornografische werk van de Vlaamse avant-gardist C.C. Krijgelmans: Evelien Neven analyseert het in 1975 onder het pseudoniem Karel Elleveest gepubliceerde *JOEPLALA ALFABET. Van AAAAA... tot DOM. Het volledige erotische woordenboek van de nederlandse taal*; Kris Latoir, uitgever bij het balanceer, geeft een toelichting op het vervolg op het *JOEPLALA ALFABET* dat binnenkort bij zijn uitgeverij zal verschijnen; na deze toelichting volgt een voorpublicatie van het lemma E uit dit vervolg; en ten slotte analyseert Karen Van Hove een pornografische roman die Krijgelmans uitbracht onder het pseudoniem Jug Me Bash en een pornografisch kortverhaal dat hij onder zijn eigen naam publiceerde. Het derde en laatste cluster bevat bijdragen waarin literaire werken die een pornografische component bevatten geanalyseerd worden: Bram Lambrecht gaat in op het masturbatiemotief in het oeuvre van de dichter Kees Ouwens en legt daarbij verbanden met de respectieve poëtische oeuvres van Gerard Reve en Anton Korteweg; Siebe Bluijs en Bram Ieven bespreken de pornografische elementen van Jeroen Mettes’ lange prozagedicht *N30* (geschreven tussen 1999 en 2006 en postuum gepubliceerd in 2011); Thomas Pierrart onderzoekt de band tussen pornografie en het klassieke hellevaartmotief in Gerard Reves roman *Een circusjongen* (1975) en Ilja Leonard Pfeijffers roman *Rupert, een bekentenis* (2002); Bart Vervaeck, ten slotte, analyseert het thema ‘pornografisch verlangen’ (193), zoals hij dat ontwaart in het verhaal ‘Een zilveren draad’ uit Stefan Hertmans’ roman in verhalen *Als op de eerste dag* uit 2001.

De stukken in het boek zijn zeer uiteenlopend van aard: ze lopen van beschrijvend-historiografisch (Sliggers), anekdotisch (Muller), queer- en ideologiekritisch (resp. Hekma en Bluijs & Ieven), (impliciet dan wel expliciet) promotioneel (resp. Krijgelmans en Latoir) tot discoursanalytisch en narratologisch (Neven, Van Hove, Lambrecht, Pierrart en Vervaeck). Ook de stijl waarin de stukken geschreven zijn loopt zeer uiteen: van populair (Muller: ‘De seksuele revolutie. Overal waren de

poppen aan het dansen, behalve naar de pijpen van de zedenmeesters' (37)) tot jargonistisch (Neven: 'De items bestaan uit verbale constituenten, waarvan er enkele op hun beurt eveneens een ingebedde opsomming bevatten, zoals de reeks van vijf onvoltooide deelwoorden in parenthese' (70)). Opvallend is ook dat de laatste paragraaf van het stuk van Muller veel weg heeft van een persoonlijke afrekening van de auteur met de in 2005 overleden schrijver Louis Ferron. De vraag rijst daardoor wat het boek wil zijn en welke doelgroep het wil bedienen. De reeks waarin en de imprint waaronder het boek verschijnt, suggereren dat het vooral een bijdrage wil leveren aan een academisch debat, maar het blijft onuitgesproken aan welk debat het boek precies wil bijdragen en hoe het dat wil doen.

Ook onuitgesproken blijft de redactionele motivering voor de onderwerpkeuze en het tekstcorpus van de bijdragen. De literair-historisch gezien wellicht belangwekkende, maar tegelijkertijd toch tamelijk obscure schrijver C.C. Krijgelmans (1934) kreeg een zeer prominente plaats in het boek (4 van de 11 stukken/68 van de 218 bladzijden zijn gewijd aan Krijgelmans), maar waarom werd niet wat van deze ruimte gebruikt om andere (aspecten van) pornografische fenomenen te belichten – zoals de maatschappelijk gevoelige combinatie van seks en religie –, of andere eveneens (in meer of mindere mate) als experimenteel te boek staande auteurs – zoals Louis Paul Boon, Louis Ferron, Jef Geeraerts of Heere Heeresma? Deze literatoren/pornografen worden weliswaar in het voorbijgaan genoemd – op Boon na –, maar krijgen verder geen aandacht in de bundel. Vooral Boon had wat mij betreft een plaats in het boek verdiend, niet alleen omdat zijn pornografische werk illustratief lijkt te zijn geweest voor de 'maatschappelijke en culturele tendensen' (6) – de seksuele revolutie en de bloeiperiode van de geschreven pornografie – die zich manifesteerden in de periode waarop het boek zich met name focust (de jaren 60 en 70), maar ook omdat een deel van dat werk vanuit hedendaags perspectief dubieus is, aangezien het ook uitgebreid pedoseksuele handelingen beschrijft. Vooral een analyse van de receptie van het pornografische werk van Boon had daarom het boek kunnen verrijken. Dit brengt me op wat mijns inziens het grootste manco van het boek is: het totale gebrek aan receptieanalyse. Meermaals wordt opgemerkt dat literaire auteurs in de onderzochte periode doelbewust probeerden om allerhande seksuele taboes te doorbreken en daar ook in slaagden (139 et passim); soms kwamen ze daarbij ook in aanraking met het recht (bv. Reve in het roemruchte 'Ezelproces'). Het hier besproken boek vormde een uitgelezen kans om een reconstructie te maken van de partijen die betrokken waren bij de gevechten die in die tijd plaatshadden om de grenzen van het seksueel toelaatbare (al dan niet op literair gebied); wat de precieze posities waren van de verschillende partijen; en in wiens voordeel de strijd(en) beslist werd(en). Met zijn voorkeur voor ergocentrisch georiënteerde analyses van pornografische/literaire teksten laat het deze kans echter onbenut.

Hoewel *Gewaagde geschriften* wat mij betreft dus wel wat te wensen overlaat, vormt het niettemin een mooie aanzet tot de studie van een interessant en relevant thema. De beste stukken uit het boek komen wat mij betreft van een jonge garde onderzoekers van de KU Leuven die eraan meewerkte: Evelien Neven presenteert een scherpe discursieve analyse van een merkwaardig pornografisch woordenboek dat C.C. Krijgelmans onder een pseudoniem schreef; Karen Van Hove een overtuigende narratologische analyse van twee zeer uiteenlopende pornografische verhalen van de hand van Krijgelmans; Thomas Pierrart een diepgravende analyse van het

hellevaartmotief in twee relatief recente Nederlandse romans. Het zou mooi zijn wanneer onderzoekers als zij het thema verder zouden ontginnen, liefst met nadrukkelijke aandacht voor de receptie van de soms taboedoorbrekende werken die literaire schrijvers uit het Nederlandse taalgebied in het meer of minder recente verleden het licht deden zien.

TED LAROS
Open Universiteit

Poëzie in transnationaal perspectief

Carl de Strycker, Désirée Schyns, Yves T'Sjoen en Kornee van der Haven (red.), *Zwemmen in talen. Nederlandstalige poëzie in internationaal perspectief*. Gent: Poëziecentrum, 2020. 151 p. ISBN 9789056553784. Prijs: € 20

Van K. Schippers is het gedicht over een vis die zwemt van Noordwijk naar Hamburg en daarna kuit schiet bij Dover (dat is de titel) en dat bestaat uit drie regels van telkens één woord: 'Haring/ Hering/ Herings'. Een amusant en speels uitgangspunt voor een bundel over hoe poëzie zich vaak over taalgrenzen heen beweegt, op allerlei manieren. Of dat, zoals in de inleiding, 'steeds vaker' gebeurt durf ik te betwijfelen en wordt in feite door de bundel zelf tegengesproken, want hij bestrijkt voorbeelden van taaloverschrijdende Nederlandstalige poëzie vanaf de 16^e eeuw. Wat wel steeds vaker gebeurt, is dat het wordt opgemerkt en dat erover geschreven wordt. Verschillende kaders en concepten circuleren op hun beurt over de grenzen heen om die 'ontnationalisering' van de literatuur(studie) aan te pakken. In hun inleiding bij deze bundel nemen Yves T'Sjoen en Carl de

Strycker afstand van het paradigma van de 'wereldliteratuur' en ook van de term 'transnationalisme' omdat die volgens hen een te ruime landing dekt. Ze stellen in de plaats voor om te werken met het concept 'minor transnationalism' van Lionnet & Shih. Daarin wordt een onderscheid gemaakt tussen een verticale beweging, waarbij een literaire tekst vanuit een kleinere literatuur zich een weg baant naar het literaire centrum en een laterale beweging, waarbij er een uitwisseling plaatsvindt tussen twee perifere literaturen. Dat onderscheid is natuurlijk niet nieuw en voor mij is de meerwaarde van de terminologie van Lionnet & Shih ten opzichte van de bestaande paradigma's binnen de vertaalwetenschap, de culturele transfer en de wereldliteratuurstudies niet duidelijk. Ook is het een zeer aanvechtbaar onderscheid (verticaal-lateraal), want in feite gaat het natuurlijk om een continuüm. Of zoals de inleiders het zelf zeggen: 'Ook die opdeling is natuurlijk voor discussie vatbaar. Vraag is in hoeverre de tweedeling (...) reductionistisch is voor de beschrijving en onderverdeling van uiteenlopende contacten van teksten uit verschillende taalgebieden en culturen.' Erg reductionistisch, zou ik zeggen.

Interessanter is het pleidooi dat deze inleiding houdt voor een *foreign reading* van literaire teksten, een concept dat ze halen bij de Amerikaanse comparatist Rebecca Walkowitz, wier boek *Born translated* een inspirerende en innoverende kijk biedt op het transnationale karakter van literatuur. De term *foreign reading* introduceerde zij in een essay dat deel uitmaakt van een rapport uit 2015 van de Amerikaanse vergelijkende literatuurwetenschappers (de ACLA) over de 'State of the Discipline'. Het gaat er in dat essay om hoe we in de toekomst zullen lezen. En dat zal volgens Walkowitz dus een vorm van *foreign reading* zijn, waarbij we er ons als lezer van bewust zijn dat teksten niet toebehoren aan één soort lezer, één cultuur of één taal. Dit soort lectures biedt ook deze bundel: elf essays over poëzie, met als invalshoek de manier waarop verschillende culturen en talen erin tegenwoordig zijn. Onder deze paraplu vallen evenwel zeer verschillende soorten benaderingen en onderwerpen.

Christophe Madelein bekijkt hoe het mogelijk is dat Hubert Korneliszon Poot (1689-1733) in 1716 het gedicht 'De maen by Endymion' schreef, een gedicht over de jonge Griekse herder Endymion waar de maangodin verliefd op wordt. Poot was zelf een landbouwerszoon uit Abtswoude die geen lessen Frans, Latijn of Grieks kreeg. Madelein betoogt dat dat een gevolg is van de 'transnationale, translinguale en transhistorische cultuur van zijn tijd'. Een aantal bijdragen gaan over poëzievertaling, zoals die van Wilken Engelbrecht over de Tsjech Ivan Wernisch als vertaler van Van Ostaijen. Engelbrecht werkt in zijn bijdrage met een terugvertaling uit het Tsjechisch om de lezer duidelijk te maken hoe verschillend de twee bestaande Tsjechische vertalingen van het bekende gedicht 'Avondgeluiden' van Van Ostaijen zijn. Dat is een noodgreep waar veel vertaalwetenschappers zich toe moeten wenden als ze iets willen zeggen over een vertaling in een doeltaal die de lezer onbekend is. Dan moeten ze toch weer zelf die vertaling gaan vertalen op een 'letterlijke manier', terwijl vaak in het betoog dat ze houden de notie centraal staat dat een vertaling nooit 'letterlijk' of 'neutraal' kan zijn. Maar anders kan je 'andere talen' nooit een plek geven in een bundel als deze. Uiteraard gaat het bijna altijd om het Engels als taal voor de terugvertaling, in deze bundel echter om het Nederlands. Zo krijg je dan bij Engelbrecht eigenlijk drie Nederlandse versies van Van Ostaijen (één origineel en twee terugvertalingen). De eerste regel van 'Avondgeluiden' luidt: 'er moeten witte hoeven achter de zoom staan / van de blauwe velden langs de maan'. Bij vertaler Pokorný wordt dat (terugvertaald): 'voorbij het blauwe veld rond het maanwiel / is zeker een wit dorp'. Bij Wernisch klinkt het: 'Zijn er witte hoeven stallen met kudden / achter het blauwe veld rond de maan wellicht'. Beide vertalers behouden in het Tsjechisch wel het eindrijm maar dat gaat verloren in de terugvertaling. Ook Irina Michajlova's stuk gaat over vertaling. Ze heeft het over de Rus Victor Toporov als vertaler van Lucebert. In feite verschillen zijn vertalingen zozeer van het origineel, betoogt Michajlova, dat het literaire mystificaties te noemen zijn, in de Sovjet-Unie zo goed als de enige mogelijkheid voor non-conformistische auteurs als Toporov om hun werk uit te geven: '(d)e Nederlandse dichter inspireerde hem tot het maken van grensverleggende Russische gedichten'.

Intertekstualiteit staat centraal in de bijdrage van Véronique Dieu over Hans Faverey. Ze speurt in twee gedichten van Faverey naar Chinese interteksten en geeft goed de complexiteit van die intertekstualiteit weer. Ze schrijft terecht dat schrijvers ook lezers zijn: wat ze lezen (vaak in vertaling) nemen ze mee in wat ze schrijven. Die gedachte staat centraal in heel wat bijdragen in deze bundel. Désirée Schyns' bijdrage over het gedicht Ungaretti van Cees Nooteboom gaat ook dieper in op het

thema van de intertekstualiteit. We zien in dat gedicht hoe Nooteboom zichzelf als lezer en vertaler presenteert: 'Ik vond je gedicht, / tweetalig (...) Nu zit ik met drie woordenboeken / en vertaal'. Na haar analyse van het gedicht stapt Schyns over op een ander thema, dat van de meertaligheid. In Nootebooms gedicht komen immers regels van Ungaretti voor, zowel in het Italiaans als vertaald. Ze bekijkt hoe de Engelse (David Colmer) en Franse (Philippe Noble) vertaler daarmee zijn omgegaan. Dat geeft interessante inzichten in het vertalen van poëzie.

Erg origineel is het korte essay van Mathijs Sanders over de roman *Malva* van Hagar Peeters, 'het relaas van de ernstig gehandicapte en op achtjarige leeftijd gestorven dochter van de Chileense dichter Pablo Neruda en zijn eerste echtgenote, de Nederlandse Maria Hagenaar'. In dat boek speelt (vertaalde) poëzie een grote rol, en vooral dan die van Neruda enerzijds en Federico Garcia Lorca anderzijds. De empathie die *Malva* ervaart in de verzen van Garcia Lorca vindt ze niet terug bij haar vader, die haar afstoot.

In deze bundel vind je verder ook nog een analyse van Claudia Zeller van de bundel *ik hier jij daar*, waarin de Palestijns-Syrisch-Zweedse dichter Ghayath Almadhoun en de Nederlandse dichteres Anne Vegter een poëtische dialoog aangaan, een analyse door Kris Steyaert van een macaronisch gedicht van Han Resink met een reflectie over het al dan niet uitheems zijn van diens dichterschap, een bijdrage van Benjamin Bossaert over de stereotype Nederlandbeelden van de Slovaakse dichter Ján Smrek, een bijdrage van Niels Mulder over een 19e-eeuwse Duitse herwerking van Mariken Van Nieuweghen en een analyse door Marrigje Paijmans van de Nederlandse vertalingen van *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* van Bartolomé de las Casas, een aanklacht tegen de gewelddadigheden van de Spaanse kolonisten tegen de oorspronkelijke bewoners van Midden-Amerika die in de Nederlanden werd ingezet in de anti-Spaanse lastercampagne tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

De bundel is wisselvallig van kwaliteit en het is niet duidelijk waar hij zich bevindt op de schaal van 'academiciteit'. De inleiding suggereert een grotere mate van conceptualisering en theoretisering dan uit de meeste bijdragen blijkt. Dat zijn stuk voor stuk casussen, waarin een dichter, een vertaler, een bundel of een gedicht in detail geanalyseerd worden, maar die onderling verder sterk verschillen qua insteek. Wie houdt van poëzie lezen en van lezen over poëzie lezen, kan in deze bundel mooie stukken vinden die de Nederlandstalige poëzie losmaken uit de soms te enge context van de Lage Landen en die de blik van de lezer verruimen. In mijn mandje neem ik alvast de stukken over De las Casas, Han Resink, Cees Nooteboom en Hagar Peeters mee, omdat die mijn eigen leeshorizon het meest verbreed hebben.

ELKE BREMS
KU Leuven